

BAKI DÖVLƏT UNIVERSİTETİ
İLAHİYYAT FAKÜLTƏSİNİN

**ELMİ
MƏCMUƏSİ**

№ 08 (17) Sentyabr (Eylül) 2007

İSLAM'DA ÇALIŞMA HAYATI VE MESLEKLER

Elnurə Əzizova*

İçinde bulunduğu zaman ve mekân faktöründen bağımsız olarak beşer tarihi boyunca doğumdan ölüme, beşikten mezara kadar varlığını sürdürebilmesi için insanoğlunun ihtiyaç duyduğu ürün ve hizmetler mecmuası, bir çalışma faaliyeti ve bu faaliyetin uzman kolları olan meslekler sayesinde gerçekleştirilebilmiştir. İnsanın, kendisinin veya başkalarının tüketimi için mal ve hizmet üretmeye yönelik fiziksel, zihinsel ve duygusal emek harcaması olarak tanımlanan çalışma,¹ insan olmanın varlık temeline ait bir fenomen ve insana özel bir eylem biçimi olarak, kişinin hayatının bütün alanlarında meydana getirdiği başarıların da kaynağıdır. İnsanın sahip olduklarını borçlu olduğu bir faaliyet olarak çalışmanın önemi, Kant (ö. 1804) tarafından insanla hayvan arasındaki “köklü farkı” ortaya çıkaran bir nitelik olarak değerlendiren “insan çalışmak zorunda olan biricik varlıktır” ifadesiyle vurgulanmıştır.² Bu özelliğinden dolayı çalışma, insanoğlunun bir varlık şartı ve onsuz varolamayacağı bir husus olarak görülmüştür.³

İnsanoğlu, tabiatta hazır bulduğu maddeyi, kendi yaşamında yararlanılabilir bir şekle sokmak için kendi varlığının tabii güçlerini, uzuvlarını ve zihnini faaliyete geçirerek dış âleme etki yaparken ve onu değiştirirken, aynı zamanda kendi tabiatını geliştirmekte, âtıl vaziyetteki güçlerine hareket imkânı kazandırmaktadır.⁴ Bu özelliğinden dolayı çalışmayı “insanı şahsiyetleştiren” bir faaliyet olarak açıklayan⁵ Muhammed Aziz Lahbabî, kişinin bir taraftan eşyaya şekil verirken buna paralel olarak bizzat kendi kendisini de şekillendirdiğini ve öz varlığının şuuruna vardığı

* İlahiyat elmleri namizədi.

¹ Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, s. 110.

² Mengüşoğlu, *Felsefi Anthropoloji*, s. 205-206.

³ Ayas, *Kur'an-ı Kerim'de Çalışma Kavramı Sosyolojik Bir Yaklaşım*, s. 5.

⁴ Atalay, *Kur'an-ı Kerim'de İnsan-Metâ İlişkisi ve Çalışmanın Yeri*, s. 87-88.

⁵ Bk. Lahbabî, *Kapalıdan Açığa Milli Kültürler ve İnsanî Medeniyet*, s. 73 vd.

derecede madde üzerindeki hakimiyetini artırdığını, kendisini kuşatan varlık ve nesnelere arasında kendi kendini tanıdığını ve bu şuurlaşma gereğince faaliyetlerine bir yön verdiğini ve fikirler âleminde kendi yerini bulduğunu ifade etmektedir.⁶ İnsanı insan yapan isteme, korunma ve düşünme güçlerinin ancak çalışma sayesinde faaliyete geçeceğini ve kişiyi geliştireceğini savunan Râgıb el-İsfahânî'ye (ö. 502/1108) göre, âtillaştığı ve tembelleştiği zaman insan sadece insanlığından değil, canlılara mahsus (hayvanî) hususiyetlerinden de uzaklaşmakta ve mevtâ cinsinden sayılmaktadır.⁷

Yaşam mücadelesini tabiatın hazır şekilde faydalanmak suretiyle kazanan diğer canlılardan farklı olarak insan, hayatını idame ettirebilmek için zorunlu olan beslenme, giyinme, barınma ve korunma gibi temel ve aslî ihtiyaçlarını bile, çalışarak karşılamak durumundadır.⁸ Şeybânî'nin (ö. 189/805) de ifade ettiği gibi, insanoğlunu çalışmaya iten başlıca sâik, yiyecek, içecek, giyecek ve mesken gibi dört unsur olmaksızın yaşayamayacak şekilde yaratılmış olması ve bu ihtiyaçları karşılamadığı takdirde telef olmaya mahkum olduğu gerçektir.⁹

Hayvanların deri, yün, kıl, tüy vb. "doğal giysilerle" giydirilmiş, gıdalarının hayvansal veya bitkisel maddelerle yine tabiatın hazır sunulmuş, barınaklarının da yine doğal yollarla karşılanmış olmasını hatırlatarak insan ve diğer canlıların temel ortak ihtiyaçlarının giderilmesindeki başlıca farka işaret eden Dımaşkî'nin de vurguladığı gibi, insan *inşâ edilmiş* meskene, *dokunmuş* giysiye, *hazırlanmış* yiyeceğe, mübâreze için *yapılmış* silaha, tedavi için *üretilmiş* ilaca ihtiyaç duymaktadır ki, hammaddeden kullanılabilir duruma getirilinceye kadar maddelerin işlenmesi de çeşitli çalışma faaliyetlerini gerektirmektedir. Zira en temel besin maddesi sayılan ekmek sözkonusu olduğunda bile, buğdayın ekilmesi, suvarılması, bakımının yapılması, hasadının gerçekleştirilmesi, savrulması, öğütülmesi, hamur yoğrulup ekmek pişirilmesi; yine temel ihtiyaçlardan olan giysinin temini, sözgelimi ketenin ıslatılması, suya bastırılması, silkinmesi, dövülmesi,

⁶ Lahbabî, s. 10-11.

⁷ Râgıb el-İsfahânî, *ez-Zerî'a ilâ mekârimi's-şerî'a*, s. 382.

⁸ Mengüşoğlu, s. 204.

⁹ Şeybânî, *Kitâbü'l-kesb*, s. 162-163, 165-166.

taranması, eğrilmesi, boyanması, dokunması, ölçülerek kesilmesi ve dikilmesi gibi çok sayıda ve farklılık arz eden “çalışma” eylemlerini beraberinde getirmektedir.¹⁰

İnsani ihtiyaçların çeşitliliği ve ürünlerin hammaddeden kullanılabilir duruma dönüştürülünceye kadarki sürecin mürekkepliği, çalışma hayatı içinde uzmanlaşan grupların, bir diğer ifadeyle mesleklerin önemini ortaya çıkarmaktadır. İnsanın hayatı boyunca kullandığı bütün eşyaların yapılışını öğrenmesinin, hatta bunu başarabilse bile uygulayabilmesinin mümkün gözükmediğine dikkat çeken Şeybânî'nin, ideal bir toplum düzenini ifade eden “müminler bina gibidirler, birbirini ayakta tutarlar”¹¹ hadisiyle örneklendirdiği gibi, çeşitli mesleklerden insanların her birisinin bu ihtiyaçlardan birini karşılaması gerek kendisine, gerekse diğerlerine yarar sağlar ve böylece herkesin birbirine faydalı olduğu bir düzen kurulur.¹² Konuya benzer açıdan bakan Dımaşkı, her bir meslek erbabının sanatının icrasında kullandığı hammadde ve âlet-edevat bakımından bile diğer mesleklere bağımlı olduğunu, yani taş işçisinin marangoza, marangozun demirciye, demircinin madenciye ve bu şekilde devam eden meslekler silsilesine ihtiyacı olduğunu belirterek insanların ihtiyaç hiyerarşisini karşılamak için şehirler ve toplumlar oluşturduklarının altını çizmektedir.¹³

İnsanın sadece en alt düzeydeki zarurî ihtiyaçlarını karşılamasının zorluğuna, bir lokma ekmeğin bile, ziraatçılıktan, değirmencilik, fırıncılık ve onların ihtiyaç duyduğu âlet-edevatın yapımıcılığına kadar çeşitli iş kollarına ihtiyaç duyduğuna dikkat çeken Râgıb el-İsfahânî, yardımlaşmaları için insanların gruplar halinde yaşamasının zorunluluğunun altını çizmekte ve insanın medenî olarak yaratıldığını (الإنسان مدني بالطبع) savunmaktadır.¹⁴ Yaratılış olarak zayıf halk edilmiş insanoğlunun¹⁵ bütün hayvanlardan daha fazla ihtiyaç sahibi olduğunu, kendi türüne hayvandan daha fazla bağımlı olduğunu ileri sürerek insanoğlunun doğuştan medenî olduğu görüşünü

¹⁰ Dımaşkı, *el-İşâre ilâ mehâsini't-ticâre*, s. 20.

¹¹ Buhârî, “Mezâlim”, 5; Müslim, “Birr”, 65; Nesâî, “Zekât”, 67; İbn Hanbel, *Müsned*, IV, 404-405.

¹² Şeybânî, s. 163-164.

¹³ Dımaşkı, s. 20-21.

¹⁴ Râgıb el-İsfahânî, *ez-Zer'â*, s. 374.

¹⁵ en-Nisâ 4/28.

paylaşan Mâverdi'nin (ö. 450/1058) de belirttiği gibi, bu özellikleri dolayısıyla insan kaçınılmaz olarak toplum ve cemiyetler halinde yaşamaya mahkumdur.¹⁶

Mesleklerin bir sosyal varlık olan insanın toplum hayatındaki yaşamını sürdürebilmesi için zorunluluğu dolayısıyladır ki, İmam Şâfiî, Ahmed b. Hanbel, Gazzâlî, Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî gibi birçok İslâm âlimi, çeşitli mesleklerin her birisini İslâmî terimle *farz-ı kifâye* olarak nitelemişlerdir.¹⁷ İnsanların çeşitli yeteneklerle donatılıp farklı maddî imkanlara sahip kılınması suretiyle hayatın çok yönlü gelişmesine imkan verildiğini söyleyen Râgıb el-İsfahânî de, bu gelişmeyi sağlayacak yönüyle çalışmanın mubah sayılmasına karşın, ilâhî düzene hizmeti dikkate alındığında vacip olarak kabul edilmesi gerektiğini savunmaktadır.¹⁸ Gazzâlî'nin ifadeleriyle "Sanatla uğraşan veya ticaret yapan, farz-ı kifayelerden birini yerine getirmektedir. Çünkü bunlardan herhangi biri terk edildiği takdirde yaşam geriler, insanların çoğu helak olur. Bu sebeple insanların işlerinin nizama girmesi, ancak bütün insanların yardımlaşması ve her grubun çalışmasıyla cemiyetin hayatını desteklemesine bağlıdır."¹⁹ Benzer görüşleri sergileyen İbn Lebbûdî de, insanın uğraştığı sanatı veya mesleği terk etmesiyle yaşamın felce uğrayacağını, yine insanların tamamının aynı meslek dalıyla iştigal etmesinin bile, insanlığı helake götüreceğini söylemektedir.²⁰

Çeşitli meslek dallarında faaliyette bulunmak suretiyle gerek kendi taleplerini karşılamak, gerekse toplumun diğer fertlerine yararlı olmak, insanlığın bekâsı sözkonusu olduğunda dahi bir zorunluluktur. Dolayısıyla toplum düzeninin bozulmaması için farklı iş kollarında çalışmak, âlemin nizamı açısından gereklidir. Âlemin nizamıyla insanların kazanç sağlayarak hayatta kalabilmesi arasındaki paralelliğe dikkat çeken Şeybânî, çalışmanın terki durumunda dünyanın nizamının tahrip olacağını, bunun ise âlemin yaratılışındaki ilâhî hikmete muhalif bir durum olduğunu söylemektedir.²¹

¹⁶ Mâverdi, *Edebu'd-dünyâ ve'd-dîn*, s. 196.

¹⁷ İbn Teymiyye, *el-Hisbe fi'l-İslâm*, s. 27.

¹⁸ Râgıb el-İsfahânî, *ez-Zerî'a*, s. 375-380.

¹⁹ Gazzâlî, *İhyâ*, II, 152.

²⁰ İbn Lebbûdî, s. 219.

²¹ Şeybânî, s. 100.

Farklılıkların esasen ihtilaf ve çatışma için değil, tanışma, kaynaşma ve birleşme amacıyla yaratılmış olduğunu²² savunan İslâm düşünürleri, farklı sanat ve meslekleri de insanların birlikte yaşayarak yardımlaşması ve kaynaşması için bir sebep olarak görmüşlerdir. Bu konudaki görüşleri kendisinden sonraki düşünürlerde de etkisini gösteren Câhiz'in belirttiği gibi: “İnsanlar toplumun ahengi, âlemin nizamı ve insanların maslahatı için farklı mesleklere güç yetirecek ve tabiatlarına uygun olacak şekilde halk edilmişlerdir. Aksi düşünülürdüğünde herkes en iyisi olarak görülen bir meslek veya iş grubunu tercihe yönelir, hacamatçılık, baytarlık, kasaplık ve debbağlık gibi sanatlardan nefret ederdi. Fakat yaratılışı icabı her iş grubuna kendi mesleği sevdirmiş ve bu konuda kolaylık sağlandığı içindir ki, bir dokumacı kendi meslektaşının meslekî hatasını gördüğünde onu “ey hacamatçı!” diye (bir bakıma aşağılayarak) ikaz eder, aynı zamanda bir hacamatçı da kendi meslektaşında gördüğü benzeri yanlışı “ey dokumacı!” diye başlayarak uyarır. Onlar sadece kendileri iştiğal etmekle kalmayıp, aynı zamanda evlatlarını da kendi meslekleri üzere yetiştirerek bu mesleğin bekâsını sağlarlar.”²³ Farklılıkların ittifâk ve kaynaşma sebebi olarak insanların birleşmesi için yaratıldığını savunan Câhiz, dokumacılıktan ar edildiği durumda insanların üryan kalacağı, bina yapmanın zahmetinden kaçınıldığında herkesin evsiz-barksız kalacağı, tarımcılıktan kaçınıldığında yiyeceksiz kalınacağından Allah'ın insanlara mesleklerini sevdirmek suretiyle onların ikrah etmeksizin mesleklerine devam etmesini sağladığını belirtmektedir.²⁴ Bu konuda Câhiz'in düşüncelerini paylaşan Râgıb el-İsfahânî de, insanların farklı mesleklere güç yetirecek ve tabiatlarına uygun olacak şekilde yaratıldığını ve bunun aksi düşünülürdüğünde, insanların tamamının onunla iftihar etmeleri için sanatların en güzelini seçmiş olacaklarını, oysa meslek ve sanattaki farklılık ve ihtilafın, insanların birbirleriyle kaynaşmalarını, birleşmelerini ve toplum oluşturmalarını sağladığını ifade etmektedir.²⁵ Ümmetin ihtilafının rahmet olduğuna dair Hz.

²² “Sizi birbirinizle tanışasınız diye milletler, kabileler halinde yarattık” (el-Hucurât 49/13) ayetinde de vurgulandığı gibi, farklılıklar tanışmanın sebebi olarak görülmüştür.

²³ Câhiz, “Hücecu'n-nübüvve”, *Resâil*, III, 242.

²⁴ Câhiz, “Hücecu'n-nübüvve”, *Resâil*, III, 242-243.

²⁵ Râgıb el-İsfahânî, *ez-Zerî'a*, s. 375-376.

Peygamber'e nisbet edilen sözleri sanat ve mesleklerdeki çeşitlilik olarak yorumlayan İslâm âlimleri, böyle bir "ihtilafın" insan hayatını farklı yönlerden kolaylaştırıcılığı için rahmet olduğunu savunmuşlardır.²⁶

Gerek klasik İslâm âlimleri, gerekse günümüz araştırmacılarınca fitrî olarak görülen yukarıdaki hususlar, bir fitrat dini olduğunu vurgulayan İslâm'ın insan anlayışıyla da birebir örtüşmektedir. Zîra Kur'ân'a göre insan sadece kendisinden faydalandığı âlemin nizamının korunmasından değil, bunun daha da ötesinde onun imarından da sorumludur. Kur'ânî ifadelerle söylenecek olursa, "belli bir süreliğine gönderildiği yeryüzünde geçimini sağlaması istenen"²⁷ ademoğlu, aynı zamanda "orayı imar etmekle"²⁸ de yükümlüdür. Bu düşünceden hareketle İslâm âlimleri "insanın halifeliğiyle"²⁹ ilgili ayetin insanın yeryüzünü imar etmesi ve uygarlığın geliştirilmesi yükümlülüğünü kapsayacak şekilde yorumlamış, Allah'a halifeliğin dünyanın imarı ve insanlığın huzuru için yapılan işlerle gerçekleştirilebileceğini söylemişlerdir.³⁰ Çünkü her hususta sağlıklı bir insan toplumunun var edilmesi ve evrensel bir medeniyetin inşasını kapsayan imar vazifesi, insanın yeryüzünde ilâhî adâleti gerçekleştirmek ve ahkâm-ı Kur'ân'ı meriyete koymasıyla gerçekleştirilir.³¹ Bütün çalışması aslında bir kulluk (ibâdet) olan insan, kendi varlığında Tanrı bilincini yaşadığı sürece tabiatı istediği biçimde değiştirme ve kullanma, kendisine musahhar kılınan³² yerin ve göklerin sahibi ve mutasarrıfı olma hakkına sahiptir.³³

Bulunduğu ortamı imar etmesi kendisine bir görev ve emanet olarak yüklenen insanın, bu yüksek ideal ve büyük hedefiyle çalışmasının sentezinden, dünyanın "cennet" olarak tanımlanabilecek şekilde bayındır

²⁶ Gazzâlî, *İhyâ*, II, 152; Hubeyşî, s. 7; İbn Lebbûdî, s. 219.

²⁷ el-Bakara 2/36.

²⁸ Hûd 11/61.

²⁹ el-Bakara, 2/30.

³⁰ Çağrıçı, "Kesb", *DİA*, XXV, 303.

³¹ Atalay, s. 44.

³² Kur'ân-ı Kerîm'in birçok ayetinde güneşin ve ayın (İbrâhim 14/33, en-Nahl 16/12), gecenin ve gündüzün (İbrâhim 14/33, en-Nahl 16/12), nehirlerin (İbrâhim 14/32) ve denizlerin (en-Nahl 16/14, el-Câsiye 45/12), yeryüzünde (el-Hacc 22/65) ve göklerde olan her şeyin (Lokmân 31/20, el-Câsiye 45/13) insan emrine sunulduğu ifade edilmektedir.

³³ Ayas, s. 32.

hale getirilebilmesi sözkonusudur. “Rabbinin huzurunda hesap vermekten korkan kimse için iki cennet vardır”³⁴ ayetinin Elmalılı (ö. 1942) tarafından Allah’tan hakkıyla korkanların ona göre amel etmiş olmaları durumunda dünyanın da her tarafının cennete dönüşmüş olacağı şeklinde³⁵ yorumlanması da bu düşünceye dayanmaktadır. Kur’ân öğretisindeki bu inceliğe dikkat çeken R. Ayas da, âhiretten önce, insanların çalışıp âlemlere hükmetme suretiyle dünyada cenneti gerçekleştirmelerinin ve yeryüzünü cennet kılmalarının amaçlandığını ifade etmektedir.³⁶

Gerek insanın varlık şartı ve öz-niteliği olan, gerekse âlemin nizamı ve imarı açısından müspet olduğu kadar zarurî bir mahiyet arz eden çalışma, insanlar arası ihtiyaç ve isteklerin kesişme, örtüşme ve çatışma oranına göre değişen ve kendi tabiatından sıyrılarak tahrif edildiğinde asıl amacına muhalif bir görünüm de arz edebilmektedir. Amaçsız bir eylem veya meşgale olmayıp insanın kendi varlık bütününe bir “oluş” olarak koruyup genişletmesine yönelik ihtiyaçlarının tatmini olarak çalışma, çatışan dilek ve düşüncelere bağlılık ölçüsünde farklı kuşak ve toplumlarda yapıcı olduğu kadar yıkıcı bir karakter de sergilemiştir.³⁷ Kur’ânî bir ifadeyle, insanın çalışması lehinde olabildiği gibi, aleyhinde de bir durum arz etmektedir.³⁸

Kur’ân-ı Kerîm’in bütünlüğü içinde, gerek kendisine tanınan belli bir yaşam süresi boyunca geçimini sağlayabilmesi³⁹, gerekse yaratıcısının halifesi sıfatıyla⁴⁰ dünyanın imarını gerçekleştirebilmesi⁴¹ için insanın çalışma adına gerçekleştirdiği ameller için uhrevî veya dünyevî bir ayrıma gitmeksizin, dünya ve âhirette ceza veya mükafat konusu olan iş ve davranışlar anlamında “amel” ifadesinin kullanıldığı görülmektedir. Bazı surelerde “amel-i sâlih” şeklinde imanın ardından zikredilmesiyle⁴², sadece insanın iç dünyasına hitap eden itikadî, vicdanî ve nazarî ilkeler mecmuası olmayan İslâm, insan-Tanrı, insan-insan veya insan-doğa ilişkilerinde faydalı

³⁴ er-Rahmân 55/46.

³⁵ Elmalılı, I, 275.

³⁶ Ayas, s. 33.

³⁷ Ayas, s. 6.

³⁸ el-Bakara 2/286.

³⁹ el-Bakara 2/36.

⁴⁰ el-Bakara 2/30.

⁴¹ Hûd 11/61.

⁴² Meselâ bk. el-Bakara 2/62; Sebe’ 34/37; et-Tegâbûn 64/9.

amellerin uygulanmasını istemektedir. Çünkü yeryüzüne halife yapılmasındaki hikmet, amellerinin keyfiyetinin görülmesi olan insanlar,⁴³ kimin daha güzel işler (أحسن عملا) yapacağı bakımından imtihan edilecektir.⁴⁴ Bu hususa işaret eden Elmalılı'nın da ifade ettiği gibi dünyaya getirilmesinin hikmeti eğlenme değil çalışma olan insanın iradesiyle ortaya koyduğu gayret, faaliyet ve çalışmalarda gözetilecek en büyük maksat, amellerin güzelleştirilmesidir ve Kur'ân'ın "muhsin" diye isimlendirdiği bu kişiler, daha güzel karşılığa ilaveten bir de fazlasıyla (للذين أحسنوا الحسنى وزيادة)⁴⁵ mükâfatlandırılacaklardır.⁴⁶

Çalışarak kazanç sağlama anlamını da kapsayan iyi veya kötü, dünyevî veya uhrevî, bedenî veya zihnî her çeşit faaliyet ve işi içine alan ve Kur'ân'da 350'den fazla zikredilen⁴⁷ "amel" kelimesi dışında, fi'l (فعل), sun' (صنع), sa'y (سعي), kesb (كسب) ve türevlerinin, genel olarak kapsam bakımından farklılık göstermekle birlikte,⁴⁸ bazen çalışma kavramını kapsayacak şekilde müteradif olarak kullanıldığı görülmektedir.⁴⁹ İslâm literatürünün "çalışarak kazanç elde etme" anlamında Kur'ân'a dayalı klasik iki terimden birisi olarak *kesb*, kişinin kendisine veya başkasına faydası dokunan şeyleri kazanmak için çalışması anlamına gelirken daha dar anlamda kullanılan *iktisâb*, yalnız insanın kendisi için faydalı olanları kazanma çabasına denmektedir.⁵⁰

Kavramsal çerçeveden bakıldığında dahi Kur'ân-ı Kerîm'in "çalışma"ya karşı herhangi olumsuz bir tavrı söz konusu olmadığı gibi, ona kayıtsız kalındığından da söz edilemez. Bilakis çalışmasına belirgin bir biçimde

⁴³ Yunus 10/14.

⁴⁴ el-Mülk 67/2.

⁴⁵ Yunus 10/26.

⁴⁶ Elmalılı, VI, 2684.

⁴⁷ Bk. Bardakoğlu, "İslâm Hukukunda İşçi-İşveren Münasebeti", *İslâm'da Emek ve İşçi-İşveren Münasebetleri*, s. 180.

⁴⁸ Bilerek veya bilmeyerek, kasıtlı veya kasıtsız, hayvanat veya cemadat için de kullanılan fiil'den daha dar anlamda kullanılan amel, canlıların kasıtlı ve bilerek yaptıkları fiilleri içermekte, daha dar anlamdaki sun' ise sadece insanlar için kullanılmaktadır. Bk. Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, s. 493, 587, 640. Krş. a.mlf., *ez-Zerî'a*, s. 418.

⁴⁹ "عمل", "سعي" ve "صنع" kelimelerinin müteradif anlamlarda kullanıldığının örneği için bk. el-Kehf 18/103-104.

⁵⁰ Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, s. 709-710.

önem verilen insanın, Tanrı'ya inanma ve çalışmasından başka aranacak bir değeri olmadığı anlaşılmaktadır.⁵¹ İnsan için sadece çalışmasının varolduğu, bu çalışmasının karşılığını ileride göreceği ve sonra da karşılığının tastamam verileceğini⁵² haber veren Kur'ân'ın mesajından anlaşıldığına göre, gerek dünya gerekse âhîret hayatı söz konusuyken, fert veya toplumların karşılaşacağı sonuç, çalışarak harcadıkları emek ve döktükleri terle doğru orantılıdır.

Kendilerine sadece dünya nimetlerinin verilmesini isteyenlerin eleştirilip, her iki dünyanın iyiliklerini isteyenlerin takdirle ödüldeği ve kazançlarından büyük bir nasip alacaklarının vaat edildiği⁵³ Kur'an-ı Kerim'de, çalışarak kazanmada uyulması gereken başlıca prensip olarak "denge"ye vurgu yapıldığı görülür. Kur'ân, insanların tamamen dünya için çalışmaktan vazgeçerek kendilerini bu dünya ötesine hazırlayan mistik bir yaşam sürmesini kabul etmediği gibi, bütün değerlerin maddeye indirildiği ve aşkın bir varlık tarafından muhakeme edilmeyecekmiş gibi dünyevileştirildiği, insanı ve tabiatı sömürmeye dayalı kapitalist bir zihniyete de karşı tavır sergilemektedir. Kendisine anahtarlarını güçlü bir topluluğun zor taşıdığı hazineler verilen Kârûn örneğinde görüldüğü gibi, mal-mülk edinenin yerilmesine yönelik herhangi bir olumsuz tutumdan bahsedilmemekte, fakat zenginliğe dayanılarak fesat işlerle uğraşılması, dünyadaki nasibinin de unutulmaksızın âhîret yurdunun istenmesi öğütlenmektedir.⁵⁴ İnsanların çalışarak kazanç sağlamasını tembihleyen Kur'ân, en belirgin denge prensibini, orta yolu takip eden mutedil bir toplumun⁵⁵ üyeleri olarak dünya-âhîret, ev-mâbet, çalışma-dinlenme, kazanma-infak etme ve bunun gibi hayatın bütün alanlarında uygulamalarını istemektedir. Gecenin dinlenmesi, gündüzün ise çalışıp kazanması için emrine sunulduğu insanoğlundan⁵⁶ istenen, yaratıcısına karşı kulluktan ayrılması, birini yerine getirdikten sonra diğeri için yeryüzüne dağılırarak

⁵¹ Ayas, s. 25.

⁵² en-Necm 53/39-41.

⁵³ el-Bakara 2/200-202.

⁵⁴ el-Kasas 28/76-77.

⁵⁵ el-Bakara 2/143.

⁵⁶ en-Nebe, 11.

Allah'ın “fazlından” araması, çalışarak kazanmasıdır.⁵⁷ Cuma namazı için camiye çağrılan mü'minlerin bu görevlerini ifa etmelerinin ardından kazanç elde etmek için yeryüzüne dağılmasının istendiği bu âyet sebebiyle bazı İslâm âlimleri çalışmayı “farzdan sonraki farz” olarak tanımlamışlardır.⁵⁸

İslâm'ın çalışma hayatının sınırlarını belirleyen önemli ilkelerden bir diğeri de hayatın bütün alanlarında olduğu gibi iş hayatında da yapılması din tarafından yasaklanan davranışlar olarak haramların gözetilmesidir. “Dillerinizin uydurduğu yalana dayanarak “bu helâldir, şu da haramdır” demeyin”⁵⁹ ayetiyle sınırlarının Allah tarafından çizildiği belirtilen bu yasaklar çerçevesinde İslâm, kendisinden önce kazanç yolu olarak görülen bazı mesleklerle iştigali yasaklamış, diğer bir kısmına ise sınırlamalar ve düzenlemeler getirmiştir. Toplumsal ahlâkı zedelediği ve iktisadî bozulmalara yol açtığı için fuhuş⁶⁰, faizcilik⁶¹ ve kumar⁶² gibi bizzat kazanç yolu olarak görülen bazı faaliyetler yasaklandığı gibi, tüketimi dinen haram telakkî edilen şarap⁶³, domuz eti, ölmüş hayvan ve kan⁶⁴ gibi maddelerin üretim veya pazarlanarak kâr elde edilmesi de yasaklanmıştır. Kural olarak bizzat kendisi haram olan veya harama götüren her işin meslek edinilmesi yasaklanmış,⁶⁵ bazı mesleklere tüketicinin olduğu kadar üreticinin de haklarını koruyan düzenlemeler getirilmiş, aldatma, ihtikâr, tefecilik ve sahtekârlık gibi haksız kazanç yollarının önü kapatılmıştır.⁶⁶

⁵⁷ el-Cuma /9-10.

⁵⁸ Şeybânî, s. 71; Mevsilî, *el-İhtiyar li-ta'lili'l-muhtar*, IV, 451.

⁵⁹ en-Nahl, 16/116.

⁶⁰ en-Nûr 33. Fuhşun bir kazanç yolu olarak yasaklandığına dair Hz. Peygamber'in hadisleri için bk. Buhârî, “Buyû”, 113; “İcâre”, 20; Müslim, “Musâkât”, 40-41; Ebû Dâvûd, “Buyû”, 63; Tirmizî, “Buyû”, 46.

⁶¹ en-Nisâ 4/161; er-Rûm 30/39.

⁶² el-Mâide 5/90.

⁶³ el-Mâide 5/90.

⁶⁴ el-Bakara 2/173; el-Mâide 5/3; en-Nahl 16/115.

⁶⁵ Kal'acı, s. 52.

⁶⁶ Meslek ve sanatların icrasında zikredilen yolsuzlukların denetlenmesi, ayrıca tüketicinin olduğu kadar üreticinin de haklarının gözetilmesine yönelik sosyo-ekonomik bir kurum olarak daha Hz. Peygamber'in yaşarken çarşıları denetlemek üzere görevlendirilmiş bazı sahabîlerle prototipi oluşturulmuş *hisbe* müessesesi sayesinde kalitesiz üretim, hatalı ölçüm, kötü işçilik ve hilekarlığın önü alınmaya çalışılmıştır. Muhtesiplerin görevleriyle ilgili detaylı bilgi için bk. Şeyzerî,

Genel anlamda ilme verdiği değer olarak da yorumlanabilen “bilenlerle bilmeyenleri eşit görmeyen”⁶⁷ prensibiyle İslâm, çalışarak kazanç elde eden ferdin, sadece kendi çıkarlarını değil, toplumsal menfaati de göz önünde bulunduracak kadar işinde ehliyet ve liyakat sahibi olmasını istemektedir. Bu esas üzerine İslâm âlimleri “farz-ı kifâye” olarak gördükleri her bir meslekle uğraşanlara, bu mesleğin ilmine vakıf olmayı şart koşmuş ve İslâmî literatürde meslek bilgisi ve ehliyeti anlamına gelen “çalışma ilmi” (*‘ilmu’l-kesb*) kavramı geliştirilmiştir. İlmin elde edilmesinin her müslümana farz olduğunu⁶⁸ söyleyen Gazzâlî’ye göre, çalışan her müslümanın muhtaç olduğu çalışma ilmi vardır ve bu ilmi öğrenmesi farzdır. Çünkü ancak çalıştığı iş kolunun ilmini bilen bir kişi muameledeki bozucu unsurlara vâkıf olarak onlardan sakınabilir.⁶⁹ *‘ilmu’l-kesbin* çalışan her müslümana farz olduğu görüşünü paylaşan İbn Lebbûdî, Hz. Ömer’in çarşıda dolaşırken meslek sahiplerine söylediği “işinde uzman olmayanlar bizim çarşımızda oturamaz”⁷⁰ sözlerini aktarmaktadır.⁷¹ Konuyu tâcir örneğinde açıklayan Dimaşkî, ticaretle iştigal edenlerin malın tartılması, ölçülmesi, uzunluk veya diğer ölçü birimlerine göre değerlendirilmesi gibi hususlara vâkıf olması, ayrıca kâr artırma hususunda ölçülü davranma gibi hususları da bilmesi gerektiğinin altını çizmektedir.⁷² Bir müslümanın özellikleri olarak zikredilen dilinden ve elinden selamette olma⁷³, her bir çalışan müslümanın mesleğiyle ilgili bilgi ve bu bilgiye dayanarak kötü mal ve hizmet üretmeden, işini insanlara maddî ve manevî herhangi bir zarar vermeden, onların faydasına gerçekleştirmesi gerektiği şeklinde yorumlanabilir.⁷⁴

Nihayetü'r-rütbe fî talibi'l-hisbe s. 6-20; İbn Teymiyye, *el-Hisbe*, s. 18 vd. Ayrıca bk. Kallek, *Asr-ı Saadet'te Yönetim-Piyasa İlişkisi*, s. 189-212.

⁶⁷ Ez-Zümer 39/9.

⁶⁸ Hz. Peygamber’in bu konudaki hadisi için bk. İbn Mâce, “Mukaddime”, 17; Taberânî, *el-Mu’cemu’l-kebir*, X, 195.

⁶⁹ Gazzâlî, *İhyâ*, II, 127.

⁷⁰ Tirmizî, “Vitr”, 21.

⁷¹ İbn Lebbûdî, s. 149.

⁷² Dimaşkî, s. 66-68.

⁷³ Hz. Peygamber’in bu hadisi için bk. Buhârî, “İman”, 4-5; Müslim, “İman”, 64-65; Ebû Dâvud, “Cihâd”, 2.

⁷⁴ Kılıç, s. 133.

İnananlarını sadece bedenî ibadetlerle değil, malî ibadetlerle de mükellef kılın İslâm, çalışarak kendi ihtiyaçlarının yanı sıra Allah'ın rızasını da kazanan fertlerden aynı zamanda içtimaî huzur ve mutluluğa, toplum hayatını rahatlatmaya katkıda bulunmalarını istemektedir. İnsanoğlunun ömrü, vücudu ve bilgisiyle amel etmesi gibi malından da sorumlu tutulması, kazancını nereden sağladığı titizlikle nereye harcadığı konularında da sorgulanacak olmasının⁷⁵ temelinde, bu toplumsal mutluluğun gözetilmesi yatmaktadır. Bu bakımdan toplumdaki sosyal ve iktisadî tabakalaşmanın derinleşmesinin önlenmesi ve mal varlığına bağlı olmaksızın insanlar arasında bir dayanışma ve ülfet oluşturulması için, kişilerin senede bir defaya mahsus olmak üzere vermesi istenen, miktarı ve sınırları dinen belirlenmiş zekât, zaman ve miktarı hususunda şahısların muhayyer bırakıldığı sadaka gibi infak müesseseleri de çalışmanın İslâmî değerleri arasında zikredilebilir. Zenginlerin mallarında muhtaç ve yoksulların hakkı olduğunu bildiren⁷⁶ Kur'ân-ı Kerîm aralarında yoksul, düşkün, köle, yolcu ve borçluların da bulunduğu zekât verilecek kimselere⁷⁷ zekât verirken övgüye layık bir zenginlik örneği sergilemelerini ve malın iyisinden vermelerini öğütlemektedir.⁷⁸

İslâmî çalışma konusunda son bir husus olarak yanlış değerlendirmeler sebebiyle hatalı sonuçlara götüren “tevekkül” kavramı üzerinde durulmasında da fayda vardır. Deist bir yaratıcı anlayışını reddeden İslâm'da Allah-insan arasındaki sürekli bir etkileşime işaret eden, inananın inanç, ibadet, düşünce ve ahlâk sistemini köklü surette etkileyen bu Kur'ân terimi⁷⁹, daha İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren amacından saptıranların bulunduğu, Hz. Ömer'le ilgili Şeybânî'nin aktardığı şu rivayetten de anlaşılmaktadır: “Sürekli ibadetle meşgul olan bir topluluğun yanından geçen Hz. Ömer, onların kim olduğunu sormuş ve kendisine “mütevekillerdir” (المُتَوَكِّلُونَ) cevabı verilmiştir. Tevekkülün

⁷⁵ Tirmizî, “Kıyâme”, 1; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, XX, 60.

⁷⁶ Ez-Zâriyât 51/19; el-Me'âric, 70/24-25.

⁷⁷ et-Tevbe 9/60.

⁷⁸ el-Bakara 2/267.

⁷⁹ Tevekkülün inananlarda bulunması istenen bir vasıf olarak geçtiği ayetler için bk. en-Nisâ 4/81; el-Mâide 5/23; et-Tevbe 9/51; el-Furkân 25/58; el-Mümtehine 60/4; et-Talâk 65/3.

suiistimal edilmesine sert çıkan Hz. Ömer: “Hayır, onlar tevekkül edenler değil, bilakis çalışmayarak insanların sırtından geçinen bedava yiycilerdir (müteekkilûn/المُتَكَلِّون). Gerçek mütevekkil, tohumu toprağa attıktan sonra Rabbine tevekkül edendir” cevabını vermiştir.⁸⁰ Kişinin kendisinden istenen çalışmayı gerçekleştirdikten sonra sonucunu Rabbinin takdirine bırakarak beklemesi hali olan tevekkülü, çalışmaksızın bir mükafatla ödüllendirileceği şeklinde yanlış yorumlayarak amacından saptıranlara karşı Hz. Ömer’in bu tavrının, İslâm düşünürlerinin genel tutumunu yansıttığı söylenebilir.⁸¹

El emeğine dayalı çalışmanın önemine katkıda bulunması açısından, yaşamları dinin değer, ideal ve temel ilkelerinin somut davranışlara döküldüğü ve Kur’ân-ı Kerîm’in ifadesiyle inananlarca örnek alınmaları gereken peygamberlerin⁸² bir yolu olduğu gerek Kur’ân ve Hz. Peygamber, gerekse buna dayalı çalışarak kazanmanın önemini savunan İslâm âlimlerince vurgulanan bir husustur.⁸³ Sadece sıradan insanların değil, birer beşer olarak peygamberlerin de Allah’ın lütfu olan temiz ve helâl rızıklardan yararlanmalarını, güzel amel ve hareketlerde bulunmalarını isteyen Kur’ân⁸⁴, bazı peygamberlerin el emeğine işaret etmektedir. Kavminin ileri gelenlerinin kendisiyle alaylarına rağmen Rabbinin emriyle gemi yapımına devam eden Nûh⁸⁵, sekiz-on sene arasında bir süre Hz. Şu‘ayb’ın yanında ücretli çoban olarak çalışan⁸⁶ ve asasıyla davarlarına yaprak silken Hz. Mûsâ⁸⁷, kendisine zırh yapma sanatı öğretilen ve emeğinden övgüyle bahsedilen Dâvûd⁸⁸, Kur’ân’ın el emeğini methettiği peygamberlerdendir.

Örnek insan ve hakiki mürşid olarak gönderilen peygamberlerin birçoğunun geçimini helâl yollardan kazanarak sağladığı hususu, onların çalışmalarından övgüyle bahseden Hz. Peygamber’in sözlerinde de

⁸⁰ Şeybânî, s. 88.

⁸¹ Meselâ bk. Şeybânî, s. 81 vd.; Muhâsibî, *el-Mekâsib*, s. 48, 61-65; Mevsilî, IV, 452.

⁸² el-En’âm 6/90.

⁸³ Bu görüşün ilk savunucularından olması hasebiyle bk. Câhiz, “Medhu’t-ticâre ve zemmu ‘ameli’s-sultân”, *Resâil*, III, 257.

⁸⁴ el-Mu’minûn 23/51.

⁸⁵ Hûd 11/37-38.

⁸⁶ el-Kasas 28/26-27.

⁸⁷ Tâhâ 20/18.

⁸⁸ el-Enbiyâ 21/80; Sebe’ 34/10.

vurgulanmaktadır. “Hiçbir kimsenin el emeğinden daha faydalı bir kazanç yemediğini” söyleyen Resûlullah’ın, Davud peygamberin de elinin emeğinden yediği⁸⁹ ve kendisinin de aralarında bulunduğu pek çok peygamberin çobanlıkla iştiğal etmiş olduğuna dair sözleri⁹⁰ bu bağlamda zikredilebilir.

İslâmî literatürün çalışarak kazanmanın önemi üzerine kaleme alınmış *Kesb*, *İktisâb* ve *Mekâsib* türü eserlerinde de, peygamberlerin el emeğine değer verdikleri ve birer meslek sahibi oldukları, çalışmayı teşvik edici unsurlar olarak üzerinde durulan hususlardır. Kazanmanın, örnek alınmaları istenen peygamberlerin yolu olduğunu⁹¹ söyleyen Şeybânî, insanların ilk atası olan Hz. Âdem’in aynı zamanda ilk defa geçimi için çalışan ve ilk kez tarımla iştiğal eden kişi olduğunu, Hz. Nûh’un marangoz, Hz. İdrîs’in terzi, Hz. İbrâhim’in manifaturacı, Hz. Dâvud’un zırh yapımcısı, Hz. Süleyman’ın hasır sepet yapımcısı, Zekeriya peygamberin marangoz olduğuna, Hz. İsa’nın ise annesinin eğirdiği iplikleri satmakla geçindiğinden bahsetmektedir.⁹² Hz. Âdem’in çiftçi ve dokumacı, Hz. İdrîs’in terzi ve hattat, Hz. Nûh ve Hz. Zekeriya’nın marangoz, Hûd ve Sâlih peygamberlerin tâcir, Hz. İbrâhim’in ziraatçı, Hz. Eyyûb’un ziraatçı, Hz. Dâvud’un demirci, Hz. Süleyman’ın sepet yapımcısı, Hz. Mûsâ, Hz. Şuayb ve Hz. Muhammed’in çobanlıkla iştiğal ettiği şeklinde meslek sahibi peygamberlerin listesini daha da genişleten Hubeyşî’nin⁹³ ve yine çalışarak geçimlerini sağlayan örnek kişiler olarak peygamberlerin mesleklerini tâdat eden Mevsilî’nin⁹⁴ bu konudaki rivayetlerinde de, peygamberler çalışarak kazanç sağlayan şahıslar olarak örnek gösterilmektedir.

Hız. İsa örneğinde peygamberlerin kazanç elde etmekle nafiye ibadete karşı tutumunu, ibadet-çalışma arasındaki ilişkiyi göstermesi açısından aşağıdaki rivayet zikredilmeye değer: “Hız. İsa bir gün ibadetle meşgul olan bir şahsın yanından geçer ve ne yaptığı sorar. Bunun üzerine kişi, ibadet ettiğini bildirir.

⁸⁹ Buhârî, “Buyû” 15; İbn Hanbel, II, 314.

⁹⁰ Bk. İbn Hişâm, s. 160; Buhârî, “İcâre”, 2; İbn Sa’d, I, 125; Buhârî, “İcâre”, 2; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, I, 343.

⁹¹ el-En’âm, 90.

⁹² Şeybânî, s. 74-78.

⁹³ Hubeyşî, s. 6.

⁹⁴ Mevsilî, IV, 451-452.

Hız. İsa aynı kişiye geçimini nasıl sağladığını sorunca geçiminin kardeşi tarafından sağlandığı cevabını alır. Bunun üzerine nafîle ibadetle iştilgal eden bu şahsı değil, onun ve ailesinin geçimini kazanan kardeşinin emeğini takdir ederek: “Asıl ibadet eden kardeşindir” şeklinde cevap verir.⁹⁵ Yine demircilik ve zırh yapımı sanatına vakıf bir peygamber olarak bilinen Hız. Dâvud’un bu sanatı, geçimini devlet hazinesinden karşıladığı için Cebrâil (a.s.) tarafından kınanması üzerine Allah’tan kendisine bir sanat öğretmesini istediği ve kendisine vahiy yoluyla öğretilen bu meslekle geçimini sağlamaya başladığına dair rivayet⁹⁶, peygamberlerin çalışma ve meslek sahibi olmaya verdikleri önem bağlamında aktarılan haberlerdendir.

Peygamberlerin birçoğunun meslek sahibi olduğu ve bu mesleklerin kendilerine vahiy yoluyla tebliğ edildiği yönündeki rivayetlerden de anlaşıldığı gibi, insanlığın umumî menfaatine hizmet eden ve medeniyetlerin temelini teşkil eden sanatların teşekkülü kutsal kitaplara ve dolayısıyla ilâhî menşee dayandırılmıştır.⁹⁷ İnsanların birbirine muhtaç olarak yaratılmış olmaları dolayısıyla bir bakıma insanlığın doğuştan nâkıs olduğunu ileri süren Râgıb el-İsfahânî, bu sebeple onların yaşamlarını kolaylaştıran ve insanüstü bir kaynaktan gelmesi zorunlu olan mesleklerin Allah tarafından öğretilmiş, yüksek bir makamdan vahyedilmiş veya rüyada öğretilmiş olduğunu savunmaktadır.⁹⁸ Benzer görüşler, genellikle insanlığın faydasına olan ilim ve sanatların vahiy kaynaklı olduğu ve peygamberler vasıtasıyla insanların hizmetine sunulduğu düşüncesinden hareketle nübüvvetin gerekliliğinin isbatı bağlamında İslâm düşünürlerince de savunulmuştur.⁹⁹

⁹⁵ Gazzâlî, *İhyâ*, II, 124; İbn Asâkir, XLVII, 468.

⁹⁶ Şeybani, s. 77; İbn Lebbûdî, s. 141.

⁹⁷ Meselâ insanlığa faydasından dolayı çekiç, körük ve örs gibi demircilik âlet edevatı mucizevî addedilerek kutsal alana nisbet edilmiştir. Bk. Eliade, *Demirciler ve Simyacılar*, s. 30. Tevrat’ta “tunç ve demir, bütün keskin âletleri döven” şahsın Tubal-kaini olduğu belirtilmektedir. Bk. Tekvin 4/22. Benzer düşüncenin İslâm literatüründeki karşılığı için krş. İbn Sa’d, I, 35; Taberî, *Târih*, I, 128, 130; a.mlf., *Tefsîr*, XXVII, 237; Yine ziraat ve hayvancılık gibi insanlığın iki temel geçim kaynağının Hız. Âdem’in oğulları Hâbil ve Kâbil’e dayandırılmasına dair rivayetlerin aynı düşüncenin ürünü olduğu söylenebilir (bk. Taberî, *Târih*, I, 137; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, I, 222; İbn Asâkir, XLIX, 37).

⁹⁸ Râgıb el-İsfahânî, *ez-Zerî’a*, s. 387.

⁹⁹ Meselâ bk. Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd* (thk. Bekir Topaloğlu) s. 276-277; Nesefî, *Tebşîratu’l-edille* (thk. Claude Salame), I, 473-474. Nübüvvetin isbatı

Bu şekilde bir bakıma kökenlerinin kutsallığı düşüncesinden hareketle ilâhî menşeli görülen mesleklere saygınlık kazandırılarak müntesiplerinin sanatına olan bağlılığının ve saygısının arttırıldığı da söylenebilir.¹⁰⁰ İlahi vahyin tebliğcileri ve kendilerine uyulması istenen örnek şahsiyetler olmalarının yanında beşer olma vasfıyla “beslenme ihtiyacını karşılayan ve çarşılarda dolaşan”¹⁰¹ peygamberlerin sanat ve meslekleriyle ilgili kaynaklardaki malzemenin değerlendirilmesinin ardından, çalışarak kazanma veya geçimini sağlamak için meslek edinmeye yönelik Hz. Peygamber’in tutum ve davranışlarıyla ilgili İslâm literatüründeki verilerin irdelenmesinde, İslâm’ın çalışmaya karşı tutumunun anlaşılmasına yönelik bütüncül bir yaklaşımın sağlanması açısından fayda vardır.

Kendisinden bir eş olarak Resûlullâh’ın ev içi faaliyetlerini soranlara, Hz. Âişe’nin: “Resûlullâh da bir beşerdi, ev işleriyle uğraşmış, elbisesini dikmiş, koyununu sağmış ve kendi işlerini görmüştür”¹⁰² şeklindeki cevabı, günümüzde üretken çalışmanın üç ana kategorisinden birisi sayılan karşılıklı ödenmeyen ev içi çalışma veya boş zaman faaliyetleri¹⁰³ sözkonusu olduğunda dahi, Hz. Peygamber’in kendisine yüklenmiş ilâhî vahyin tebliği vazifesinin yanında, gündelik yaşamındaki faaliyetlerinin boyutunu göstermeye yeter. Ayrıca geçimini temin için çalışarak kazanç sağlama söz konusu olunca risâletle görevlendirilmeden önce çobanlık¹⁰⁴ ve ticaretle¹⁰⁵ iştilal etmiş Resûlullâh, peygamberler ve şehitlerle beraber haşrolunacağı müjdesini verdiği dürüst tâcir mertebesine¹⁰⁶ ulaşmanın örneğini yaşayarak

bağlamında, insanlığın bekâsı için gereken zarurî meslek ve zanaatların peygamberler yoluyla insanlığa öğretildiğine dair kelâm literatüründeki bu görüşlere dikkatimi çeken Dr. Adile Tahirova’ya teşekkür borçluyum.

¹⁰⁰ Hz. Âdem-tarımcılık örneğinde bu görüşü destekleyen rivayet için bk. Hubeysî, s. 7-8.

¹⁰¹ el-Furkân 25/20.

¹⁰² Bk. Zehebî, *Siyer*, VII, 158; Hubeysî, s. 7; İbn Asâkir, IV, 58-59.

¹⁰³ Gordon Marshall, s. 110.

¹⁰⁴ Bk. Şeybânî, s. 78; Bk. İbn Hişâm, s. 160; İbn Sa’d, I, 125; Buhârî, “İcâre”, 2; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, I, 343.

¹⁰⁵ Hz. Peygamber’in ticarî seferleriyle ilgili detaylı bilgi için bk. İbn İshâk, s. 59; İbn Hişâm, s. 172-174; 178-179; İbn Sa’d, I, 121, 130, 156; Belâzürî, *Ensâb* (Hamidullah), I, 96; İbn Kuteybe, *el-Ma’ârif*, s. 150-151; Taberî, *Târih*, II, 280-282; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, II, 293.

¹⁰⁶ İbn Mâce, “Ticârât”, 1.

göstermiş ve henüz dosdoğru olmayı emreden¹⁰⁷ Kur'ân ayetlerinin nâzil olmadığı o günlerde örnek iş ahlâkı sergilemiştir. Doğru sözlü, güvenilir ve güzel ahlaklı bir tâcir olarak ünü tüccâr hemşehrileri arasında yayılan Resûlullâh'ın bu üstün meziyetlerinden dolayı müstakbel hanımı Hz. Hatice kendisine o zamana kadarki ücretli tâcirlere teklif etmediği kadar yüksek ücretle kendisiyle çalışmayı önermiştir.¹⁰⁸ Yine nübüvvetinden önce Hz. Peygamber'le ticarî ortak olduğu aktarılan Sâib b. Ebû Sâib, ticarî ortak olarak Resûlullâh'ın tartışmayan, cidalleşmeyen ve husûmet gözetmeyen kişiliğinden bahsederken¹⁰⁹, bir bakıma onun ileride tebliğini üstleneceği dinin ahlâk ilkelerine uygun davranış örneğini sergilediğini anlatmaktadır.

Hz. Peygamber İslâm'ın öğütlediği adâlet, dürüstlük, güvenilirlik ve sadakat gibi üstün ahlâkî değerlere, risâletle görevlendirildikten sonra daha derinden sarılarak hayatına uygulamış, en iyi şekilde temsil etmiş ve bunlara aykırı olan özelliklerini gördüğü Müslümanları uyarmıştır. Bir gün çarşıda dolaşırken bir buğday yığınının önünden geçen ve görünüşü hoşuna giden buğdaylara bakmak için elini kabın içine daldırınca alt kısımlardaki ıslaklığı fark eden Resûlullâh, bunun sebebi olarak yağmurdan ıslanmış olabileceğini söyleyen mal sahibinden insanları yanıltmaması için ıslak buğdayı müşterilerin görebileceği şekilde sergilemesini istemiştir. “Bizi aldatan bizden değildir”¹¹⁰ diyen Resûlullâh, ticaretle iştigal eden Müslümanların uyması gereken başlıca ahlâk kuralı olarak dürüstlükten taviz vermemelerinin tebliğini yapmıştır.

Hz. Peygamber kendisinin, ailesinin, toplumun menfaat ve refahı için el emeğiyle alın teri dökerek kazanç elde eden müslümanın çalışmasını, Allah için cihad etmenin de aralarında bulunduğu ibadet derecesine çıkararak yüksek değer atfetmiştir. İnsanoğlunun yediği en temiz ve faydalı rızkın kendi el emeğiyle kazandığı rızık olduğunu¹¹¹ belirterek el emeğinin değerini vurgulayan Resûlullâh, ailesinin geçimini temin etmek ve yoksullara yardımda bulunmak için çalışan kişiyi Allah yolunda savaşıyor ve geceleri ibadet edip

¹⁰⁷ Hûd 11/112.

¹⁰⁸ Bk. İbn İshâk, s. 59; İbn Hişâm, s. 178-179; Taberî, *Târih*, II, 280.

¹⁰⁹ Şeybânî, s. 79; İbn Hanbel, III, 425; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, VII, 140.

¹¹⁰ Bk. Buhârî, *Târih*, VIII, 227; İbn Hanbel, III, 466.

¹¹¹ Bk. Buhârî, “Buyû”, 15; Dârimî, “Buyû”, 6; İbn Mâce, “Ticârât”, 1; Hallâl, s. 27.

gündüzleri oruç tutan kimseye eşit olarak görmüştür.¹¹² Yine ashabın güçlü-kuvvetli bir genç için, “keşke gücü ve kuvvetiyle Allah yolunda cihad etseydi” şeklindeki sözlerine karşılık, insanlara muhtaç olmamak, dilenmemek, küçük çocuklarına ve ihtiyar anne-babasına bakmak için çalıştığı sürece o gencin Allah yolunda olduğunu söyleyerek¹¹³ çalışmanın faziletini cihada eşdeğer görmüştür. Bir defasında sahabilerden Sa’d b. Mu‘âz ile tokalaşırken ellerindeki nasır ve kabarıklar dikkatini çeken Hz. Peygamber’in, bunun sebebinin sorduğunda “ailemin geçimi için hurmalıkta bel ve çapayla uğraşıyorum” cevabı karşısında “işte Allah’ın sevdiği iki el” diyerek Sa’d’ın ellerini öpmesi¹¹⁴, onun çalışmaya verdiği değeri göstermeye yeter.

Çoğunluğu ticaretle işgal eden sakinlerinin, genellikle toplumun sosyo-ekonomik olarak alt tabakasından kişilerin ve kölelerin uğraşısı olan el emeğine dayalı meslekleri küçümsediği bir şehirde doğup büyüyen Hz. Peygamber’in, helâl yollardan olduğu sürece kişinin hangi meslekte olursa olsun çalışarak kazanmasına verdiği değer, içinden çıktığı toplumun bu husustaki genel kanaatine tamamen zıt karakter taşımaktadır. Hz. Peygamber sadece helâl yoldan çalışarak kazanç elde etmenin değerini tebliğle kalmamış, aynı zamanda Müslümanların geçimlerini temin etmelerinin kalıcı bir yolu olarak meslek ve sanat sahibi olmalarını öğütlemiştir. Allah’ın sevdiği müslümanın sanat sahibi (المُحْتَرَف) müslüman olduğuna dair sözleriyle bunu vurgulamıştır.¹¹⁵ Birisinin zahit ve muttaki sıfatlarından övgüyle bahsedilirken “keşke o zatın bir mesleği de olsaydı”¹¹⁶ diye o şahsın övgüye değer kişiliğini tamamlayıcı yönlerinden biri olarak meslek sahibi olmanın önemine dikkat çeken Hz. Peygamber, fakirliğe karşı güvence olması açısından da sanat sahibi olmayı teşvik etmiştir.¹¹⁷

¹¹² Buhârî, “Nafakât” 1; Müslim, “Zühd”, 41; Tirmizî, “Birr”, 44; Nesâî, “Zekât”, 78.

¹¹³ Bk. Taberânî, *el-Mu‘cemu’l-kebir*, XIX, 129; İbn Lebbûdî, s. 129.

¹¹⁴ Şeybânî, s. 72-73.

¹¹⁵ Taberânî, *el-Mu‘cemu’l-kebir*, XII, 308; İbn Ebu’d-Dünyâ, *İslâhu’l-mâl*, s. 239; Hubeyşî, s. 6; İbn Lebbûdî, s. 142.

¹¹⁶ İbn Ebu’d-Dünyâ, *İslâhu’l-mâl*, s. 240.

¹¹⁷ Mevsilî, *el-İhtiyâr*, IV, 454. Benzer bir ifade için bk. Dımaşkı, *el-İşâre ilâ mehâsini’t-ticâre*, s. 63. Kişinin şahsiyetini oluşturan değerlerden birisi olarak bir meslek edinmesinin, Hz. Ömer tarafından da önemsendiği, ilk görüşte beğendiği birisinin mesleğini sorduğunda, kendisine meslek sahibi olmadığı söylendiğinde: “Şimdi gözümden düştü.” diyerek tepki gösterdiği rivayet edilmektedir. Bk. İbn

Herhangi bir meslek sahibi olmayıp geçim sıkıntısı çekenleri, sermayesinin yettiği kadarıyla ve yapabileceği en basitinden başlamak suretiyle çalışma hayatına atılması konusunda teşvik eden Resûlullâh, kendisinden sadaka isteyen bir sahabînin evinden getirttiği eşyayı açık arttırma ile sattırmiş ve bedeline bir balta satın aldirarak kişinin odun toplayip satmakla hayatını kazanmasına bilfiil yardımcı olmuştur.¹¹⁸ Kişinin kimseye muhtaç olmaması için sırtına ip alıp da odun taşıyarak kazanç sağlamasının, birisine giderek verilsin veya verilmesin sadaka istemesinden daha faziletli bir davranış olduğunu söyleyen Hz. Peygamber¹¹⁹, meslek farkı gözetmeksizin insanlığın faydasına olan bütün meşru kazanç kapılarını açık tutmuştur.

Beslenme, giyinme, barınma ve korunma gibi aslı beşerî ihtiyaçlar, insan olma gereği bütün toplumlarda aynı olduğu için, kültür ve medeniyetler arasında çalışma anlayışıyla ilgili farklılıkların asıl kaynağını oluşturmamaktadır. Öyleyse çalışmanın anlam ve değerini belirleyen unsurların, aynı zamanda toplumun fertlerinin davranışlarını düzenleyen, sınır ve çerçevesini çizen dinî, ahlâkî ve sosyo-kültürel değer ve zihniyetlerden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Aynı zamanda insanın genel dünya görüşünü şekillendiren bu unsurlardan belki de en etkilisi olarak dinî inançların, onun çalışmaya yönelik tutum ve zihniyetini de derinden etkileyeceği için, bir ferdin dünyevî bir davranışının büyük ölçüde onun mensubu bulunduğu dinî düşüncenin etkisi altında gerçekleştiği söylenebilir.¹²⁰ Toplumun bütün fertlerini sosyal açıdan eşit gören, üstünlüğü yalnızca bilgi¹²¹ ve Allah'a olan itaat ve bağlılık ölçüsünde kabul eden¹²² İslâm, meslek ve sanat tercihi bakımından fertlerinin doğuştan belli kast ve zümrelere mensup olduğu Doğu ve Batı'nın monarşi, aristokrasi veya demokrasiye dayalı devlet düzenlerindeki din ve düşünce anlayışlarından köklü şekilde temayüz etmektedir. Sâsânî imparatorluğundaki aşılmaz toplumsal sınıflar ve Hint kültüründeki kast sistemi örneklerinden hareketle

Kuteybe, *Garibu'l-hadis*, II, 54; İbnü'l-Cevzî, *Garibu'l-hadis*, I, 205; Râgıb el-İsfahânî, *ez-Zerî'a*, s. 380.

¹¹⁸ Bk. Ebû Dâvûd, "Zekât", 26; İbn Mâce, "Ticârât", 25.

¹¹⁹ Bk. Buhârî, "Zekât", 50; Müslim, "Zekât", 106; Tirmizî, "Zekât", 38.

¹²⁰ Macit, s. 260-262.

¹²¹ ez-Zümer 39/9.

¹²² el-Hucurât 49/13.

İslâm'ın zikredilen medeniyetlerden ayrılan bu yönüne dikkat çeken Bîrûnî (ö. 453/1061), mesleklerin hiyerarşik kökeninin, çeşitli toplumlarda tesis edilen katı toplumsal ve dinî tabakalarla doğrudan ilgili olduğunu vurgulamaktadır.¹²³

İslâm'da gerek sınırları katı bir şekilde belirlenmiş sosyal ve toplumsal sınıflardan, gerekse bu sınıflar içine hapsedilmiş belirli meslek kollarından bahsedilemeyeceği gibi, meslekler hiyerarşisinde de katı ve zorunlu bir sıralama söz konusu değildir. Şüphesiz ki toplum ve kültürler arasındaki oranı değişmekle birlikte, Eski ve Ortaçağlar boyunca iktisadî hayat ve toplumsal iş bölümündeki rolü göz ardı edilemeyecek boyutlarda olan kölelik, İslâm vahyinin indiği toplumda da çalışma sisteminin bir unsuruydu. Gerek yerleşik gerekse göçebe olsun köleliğin kabul gördüğü bütün iktisadî sistemlerde olduğu gibi, İslâm'ın zuhuruna tanık olan Arap toplumunda da köleliğin ortaya çıkardığı bir aristokrasi sınıfı da bulunmaktaydı ki, bunların sanat ve meslekler hiyerarşisiyle ilgili Câhiliye zihniyetine dayalı görüşleri ile İslami zihniyet arasında önemli farklılık bulunmaktadır.¹²⁴ Makalenin sınırları göz önünde bulundurularak bu iki zihniyet arasındaki farklılıkların karşılıklı olarak incelenmesi mümkün olmamakla birlikte burada “demircilik” örneğinde bir meslekle ilgili zihniyet değişikliğine dikkat çekilmesi faydalı görülmektedir.

İslâm öncesi Arap toplumunun belli bir kesimince (özellikle Adnânî kabilesine mensup kuzey Araplarınca) demircilik, genel olarak el sanatlarıyla uğraşan köle anlamını içeren *kaïn* (القَيْن)¹²⁵ kelimesiyle ifade olunmakta ve toplumda köle ve aşağı sınıftan insanların uğraştığı bir meslek olarak addedilmekteydi.¹²⁶ Oysa ki “el-Hadîd” adında müstakil bir surenin¹²⁷

¹²³ Onun bu görüşleri için bk. Altınay, s. 48.

¹²⁴ Cahiliye dönemi Araplarının meslek ve sanatlara yönelik görüşleri ile ilgili genel bilgi için bk. Vâzih Samed, *es-Sinâ'a ve'l-hıraf 'inde'l-'Arab fi'l-'asri'l-câhilî*, s. 15-16; Cevad Ali, VII, 543-547; Grabar, *The Formation of Islamic Art*, s. 80 vd; Azizova, *Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, s. 261-262, 273, 387, 397.

¹²⁵ Bk. Halil b. Ahmed, V, 219; Râzî, *Muhtâr*, s. 233; Firûzabâdî, *el-Kâmûs*, I, 1582; İbn Sîde, *el-Muhassas*, VI, 314; İbn Manzûr, XIII, 351.

¹²⁶ Demirciliğin hor görülen köle mesleklerinden sayıldığına dair çarpıcı örnekler oluşturması bakımından Kureyşli Hakîm b. Hizâm (Bk. Zubeyr b. Bekkâr, *Cemhere*, s. 82; İbn Asâkir, XV, 127) ve Benî Esed kabilesinden Semmâk b. Mahreme (Bk.

yer aldığı Kur'ân-ı Kerîm'de demirin insanoğlu için pek çok faydası olduğu vurgulanmakta¹²⁸, ayrıca Tanrı'nın Dâvud peygambere demirden zırh imal etme sanatını öğrettiğinden bahsedilerek¹²⁹ demircilik yerilmek şöyle dursun, bilakis peygamber mesleği olarak yüceltilmektedir. 8/630 senesi gibi İslâm'ın Arabistan genelinde zafere ulaştığı bir dönemde ve Medîne'nin saygın kabilelerine mensup birçok kadın sahabînin Resûlullah'ın oğluna sütanneliği yapma şerefine erişebilmek için adeta rekabet ettiği bir ortamda, oğlu İbrâhim'e Medîneli bir demircinin hanımını sütanne olarak seçen Hz. Peygamber,¹³⁰ bu davranışıyla içinden çıktığı toplumun mesleklere yönelik tavrına karşı adeta meydan okumuş, el emeği ve alın terine dayalı kazanca hak ettiği saygınlığı vermenin örneğini göstermiştir.

Demircilik misalinde İslâm'ın cahiliye insanının zihniyetindeki mesleklere karşı tutumunu değiştirip-dönüştürdüğünü gösteren bu karşılaştırmanın ardından üzerinde durulması gereken bir diğer husus, İslâm düşüncesinde mesleklerin hiyerarşisi ve sıralamasına yöneliktir. Şüphesiz ki bu düşüncenin kaynağı İslâm'ın el emeği ve mesleklere yönelik değer ölçülerine, bir taraftan bu ilkeler doğrultusunda terbiye edilen ve diğer taraftan toplumun bir ferdi olarak yaşamını sürdüren Hz. Peygamber'in sünnetine dayanmaktadır.

Genelde âlemin nizamı, özelde ise İslâm toplumunun sosyo-ekonomik yapısıyla birebir ilişkisi sebebiyle İslâm düşünce sisteminde mesleklerin tasnifine yönelik tutum veya tavırlar, mesleklerin helâl-haram, mubâh-mekrûh, yararlı-yararsız olması yönündendir. İslâmî çalışmanın değer ve ilkeleriyle ilgili daha önce de değinildiği gibi, kural olarak bizzat kendisi haram olan veya harama götüren herhangi bir şeyin meslek edinilmemesi, İslâm âlimlerince ittifakla kabul edilmiş, fuhuş, içki ticareti, kâhinlik, sihirbazlık ve ağıtıcılık gibi meslekler dinen haram olarak kabul edilmiştir.¹³¹

İbnü'l-Kelbî, *Cemhere*, s. 186-187; Belâzurî, *Fütûh*, s. 329; İsfahânî, *el-Eğânî*, VIII, 313; İbn Sallâm el-Cumahî, *Tabakâtü fihûli's-şuarâ*, II, 470-71) ile ilgili rivayetlere de bakılabilir. Geniş bilgi için bk. Azizova, s. 271-284.

¹²⁷ el-Hadîd 57/1-29.

¹²⁸ el-Hadîd 57/25.

¹²⁹ Enbiya 21/80; Sebe 34/10.

¹³⁰ İbn Sa'd, I, 136; İbn Hanbel, *el-Müsned*, III, 194; Müslim, "Fadâil" 15.

¹³¹ Bk. İbn Lebbûdî, s. 223-229; Muhâsibî, *el-Mekâsib*, s. 88; Gazzâlî, *İhyâ*, II, 152. Ayrıca bu konudaki değerlendirmeler için bk. Kal'acı, s. 52 vd.

Bu sınırlar dışında kalan mesleklerin herhangi birisinin beşerî ihtiyaçlardan birini karşıladığı, hayatı kolaylaştırdığı, âlemin nizamının devam etmesine katkıda bulunduğu sürece iştilgal edilmesinin mubah olduğu yönündeki İslâm âlimlerinin genel görüşünü savunan Şeybânî, “âdi” görülen mesleklerin sadece zaruret halinde uğraşılacağını savunanları eleştirmektedir.¹³²

Mesleklerin tasnifinde “insanların en faydalısı insanlara en faydalı olanıdır” prensibinden¹³³ hareket eden İslâm âlimleri ticaret, tarım ve el sanatlarının tamamını kapsayan zanaatları tasnif sıralamasındaki yerleri değişebilmekle birlikte en önemli meslekler olarak görmüşlerdir.¹³⁴ Meslekler arasında faydası daha genel olduğu için ziraatın daha faziletli olduğuna dair âlimlerin çoğunluğunun görüşünü paylaşan Şeybânî, ziraatın sadece onunla uğraşmanın değil, diğer insanların yanı sıra hayvan ve kuşların da yararlandığı bir meslek olması sebebiyle daha üstün olduğunu savunmaktadır.¹³⁵ Kazanç yollarını ziraat, sanat ve ticaret olmak üzere üçlü tasnife tabi tutan ve tasnife yönelik İslâm âlimlerinin farklı görüşlerinden bahseden Hubeyşî, insanların ziraî ürünlere bağımlılığı sebebiyle bazı âlimlerce farz-ı kifâye olarak adlandırılan ziraatı, benzer gerekçelerle daha üstün görmekte ve konuyu destekler mahiyetteki ayet ve hadislerden örneklerle görüşünü savunmaktadır.¹³⁶ Câhiz başta olmak üzere Gazzâlî ve bu konuda *el-İşâre ilâ mehâsini't-ticâre* isimli müstakil bir eser kaleme almış olan Dımaşkî gibi müellifler ise çeşitli bölgelerde imal edilen ve farklı ihtiyaçları karşılayan ticarî emtiayı bir bölgenin insanının hizmetine sunduğu ve böylece toplum genelinde faydası bakımından daha faziletli bir konuma sahip olduğu için ticaretin diğer mesleklerden üstünlüğünü savunmuşlardır.¹³⁷

Toplum hayatındaki mesleklerin birbirine göre konumunu insan vücudundaki uzuvlarla karşılaştırarak konuya farklı perspektiften bakan

¹³² Şeybânî, s. 136-137.

¹³³ Şeybânî, s. 147.

¹³⁴ Şeybânî, s. 140; Hubeyşî, s. 8; Mevsilî, *el-İhtiyâr*, IV, 451; Râgıb el-İsfahânî, *ez-Zerî'a*, s. 385-386; Mâverdi, s. 307-311. Bazı müelliflerin bu sıralamada askerlik ve siyaset gibi meslek olarak niteledikleri konular, devlet görevleri arasında yer aldığı için konunun dışında tutulmuştur.

¹³⁵ Şeybânî, s. 147.

¹³⁶ Hubeyşî, s. 8-21.

¹³⁷ Bk. Câhiz, “Medhu't-ticâre ve zemmu 'ameli's-sultân” *Resâil*, III, 256-268; Gazzâlî, II, 125-126; Dımaşkî, s. 69 vd.

Râgıb el-İsfahânî, mesleklerin de kalp, ciğer ve beyin gibi asıl uzuvlara hizmet eden mide ve damarlar gibi ikincil, el ve kapatıcı diğer kısımlar gibi üçüncül dereceden önemli konumundan bahsetmektedir. Meslekleri de vücut uzuvları gibi önemi bakımından üçlü kategoride değerlendiren düşünür, ziraat, dokumacılık, bina yapımıcılığı ve siyaset gibi dünyanın onsuza olmayacağı meslekler; demirci ve eğirci gibi birincilerin mesleğine hizmet edenler ve son olarak ziraatçı için değirmenci ve ekmekçi, dokumacı için terzi gibi birincilerin istihsal ettiği asıl ürünlerin değerlendirilerek piyasaya sunulmasına hizmet eden meslekler şeklinde bir bölümlenmeye gitmektedir.¹³⁸

Mesleklerin taksiminde önemli bir kriter olarak amelî-ilmî yönüne dikkat çekilmiş,¹³⁹ fıkıh, dil, hendese gibi “ilmî mesleklerle” iştigal edenlerden farklı olarak dokumacılık, tarım, yün ve keten eğirciliği gibi amelî mesleklerle iştigal edenlerin belli bir tecrübe edinecek kadar bu meslek hakkında bilgi sahibi olduktan sonra bunu bir egzersiz gibi devam edebileceğini, bu sebeple sürekli kendini geliştirmeyi gerektiren ilmî mesleklerden daha düşük olduğu savunulmuştur.¹⁴⁰ Sanatların sıralamasında İslâm âlimlerince dikkate alınan bir diğer ölçüt de, konusu ve amacı bakımından mesleğin konumudur. Dımaşkî'nin de ifade ettiği gibi, bir tabibin mesleğine konu teşkil eden insan, bir marangozun mesleğine konu teşkil eden ahşaptan daha değerli olduğu gibi, tabibin insan sıhhatinin muhafazası veya hastalığın tedavisine yönelik uğraşısı da, tahtayı divan, kapı vs. eşyalara dönüştürmesinden daha önemlidir.¹⁴¹ Yine kasaplık, hacamatçılık ve çöpçülük gibi mesleğine konu olan nesnenin necaset sayılması veya sanatının icrası sırasındaki faaliyetin iticiliği bakımından bazı meslekler bayağı olarak görülmüşse de¹⁴², sosyal ve teknolojik gelişmelerin önemli derecede değiştirdiği ve geliştirdiği bu mesleklerden onlara bayağılık vasfı kazandırmış olan illetlerin ortadan kalkmasıyla bu mesleklerin bayağılık hükmü de kalkmıştır.

¹³⁸ Râgıb el-İsfahânî, *ez-Zerî'a*, s. 385.

¹³⁹ Bk. Râgıb el-İsfahânî, *ez-Zerî'a*, s. 419; Dımaşkî, s. 59-60.

¹⁴⁰ Meselâ bk. Dımaşkî, s. 59 vd.

¹⁴¹ Dımaşkî, s. 62.

¹⁴² Meselâ bk. İbn Lebbûdî, s. 220. Ayrıca farklı mezheplerin bayağı olarak gördükleri mesleklerle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Kal'acı, s. 49-50.

BİBLİYOGRAFYA

ALTINAY, Ramazan, *İlk Dönem İslâm Toplumunda Çalışma Hayatı: Emevîlerde Esnaf ve Meslekler*, Konya 2006.

ATALAY, Orhan, *Kur'an-ı Kerim'de İnsan-Metâ İlişkisi ve Çalışmanın Yeri*, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1993.

AYAS, M. Rami, *Kur'an-ı Kerim'de Çalışma Kavramı Sosyolojik Bir Yaklaşım*, İzmir 1994.

AZİZOVA, Elnure, Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007.

BARDAKOĞLU, Ali, “İslâm Hukukunda İşçi-İşveren Münasebeti”, *İslâm'da Emek ve İşçi-İşveren Münasebetleri*, İstanbul 1986, s. 167-252.

BELÂZÜRÎ, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yahya b. Câbir (ö. 279/892), *Ensâbu'l-eshrâf* (thk. Muhammed Hamidullah), I, Kahire 1959.

-----, *el-Büldân ve fütühuhâ ve ahkâmühâ*, (thk. Süheyl Zekkâr), Beyrut 1992.

BUHÂRÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil (ö. 256/870), *el-Câmi'u's-Sahîh*, I-VIII, İstanbul 1992.

CÂHİZ, Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî el-Leysî (ö. 255/869), *Resâilu Câhiz* (thk. Abdüsselam Muhammed Hârûn), I-IV, Kahire 1979. “Hücecü'n-nübüvve”, III, 223-281; “Medhu't-ticâre ve zemmu 'ameli's-sultân”, IV, 252-258.

CEVAD ALÎ (ö. 1408/1987), *el-Mufasssal fî tarihi'l-'Arab kable'l-İslâm*, I-X, Beyrut 1980.

CÜMAHÎ, Ebû Abdullah Muhammed İbn Sellâm (ö. 231/846), *Tabakâtu fühûli'ş-şu'arâ* (thk. Mahmûd Muhammd Şâkir), I-II, Cidde t.y.

ÇAĞRICI, Mustafa, “Kesb”, *DİA*, XXV, 302-304.

DİMAŞKÎ, Ebü'l-Fazl Ca'fer b. Ali (ö. 6./12. yüzyıl), *el-İşâre ilâ mehâsini't-ticâre* (thk. Büşrâ Çorbacı), Kahire 1397/1977.

EBÛ DÂVÛD, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî (ö. 275/888), *es-Sünen*, I-V, İstanbul 1992.

ELİADE, Mircea, *Demirciler ve Simyacılar* (trc. Mehmet Emin Özcan), İstanbul 2003.

ELMALILI, Muhammed Hamdi Yazır (ö. 1361/1942), *Hak Dini Kur'ân Dili*, I-IX, İstanbul 1934-1939.

FÎRÛZÂBÂDÎ, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed (ö. 817/1415), *el-Kâmûsu'l-muhît*, Beyrut 1986.

GAZZÂLÎ, Ebû Hâmid Huccetülislâm Muhammed b. Muhammed (ö. 505/1111), *İhyâu 'ulûmi'd-dîn*, I-VI, Beyrut 1417/1997.

GRABAR, Oleg, *The Formation of Islamic Art*, New Haven 1987.

HALÎL b. AHMED, Ebû Abdurrahman Halîl b. Ahmed b. Amr el-Ferahidî (ö. 175/791), *Kitâbü'l-'Ayn* (thk. Mehdi Mahzûmî ve İbrâhim Samerrâî), I-VIII, Beyrut 1988.

HUBEYŞÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdurrahman b. Ömer el-Vessabî (ö. 782/1380), *el-Bereke fî fazli's-sa'yi ve'l-hareke*, Beyrut 1986.

İBN ASÂKİR, Ebü'l-Kâsım Sikatüddin Ali b. Hasan b. Hibetullâh (ö. 571/1176), *Târihu Medîneti Dimaşk* (thk. Muhibbüddîn Ebû Saîd el-'Amrevî), I-LXX, Beyrut 1995.

İBN EBÛ'D-DÜNYÂ Ebü'd-Dünyâ, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd (ö. 281/8949), *Islâhü'l-mâl* (thk. Mustafa Müflih Kudat), Mansure 1990.

İBN HANBEL, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî (ö. 241/855), *el-Müsned*, I-VI, Kahire 1313.

İBN HİŞÂM, Ebû Muhammed Cemâleddîn Abdülmelîk (ö. 213/828), *es-Sîretü'n-Nebeviyye* (thk. Mustafa es-Sakkâ ve dğr.), Dimaşk-Beyrut 1424/2003.

İBN İSHÂK, Ebû Abdullah Muhammed b. İshak b. Yesâr (ö. 150/767), *Sîretu İbn İshâk: Kitâbu'l-mübteda ve'l-meb'as ve'l-meğâzi* (thk. Muhammed Hamidullah), Konya 1401/1981.

İBN SA'D, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Meni' ez-Zührî (ö. 230/845), *et-Tabakâtü'l-kübrâ* (nşr. İhsân Abbas), I-IX, Beyrut 1968.

İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (ö. 276/889), *Garîbü'l-hadîs* (thk. Abdullah el-Cebûrî), I-III, Bağdat 1397.

-----, *el-Ma'ârif* (thk. Servet Ukkâşe), Kahire 1981.

İBN LEBBÛDÎ, Alâuddîn Ali (ö. IX./XV.yüzyıl), *Kitâbu Fazli'l-iktisâb ve ahkâmü'l-kesb ve âdâbü'l-ma'îşe* (*Risâletân fi'l-kesb*'in içinde) (thk. Süheyl Zekkâr), Beyrut 1417/1997.

İBN MÂCE, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebeî el-Kazvînî (ö. 273/887), *Sünenü İbn Mâce* (thk. Muhammed Mustafâ el-A'zamî), I-IV, Riyad 1984.

İBN MANZÛR, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî (ö. 711/1311), *Lisânu'l-'Arab*, I-XV, Beyrut t.y.

İBN SÎDE, Ebü'l-Hasan Ali b. İsmail İbn Side (ö. 458/1066), *el-Muhassas*, I-XVI, Beyrut 1978.

İBN TEYMİYYE, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim (ö. 728/1328), *el-Hisbe fi'l-İslâm* (thk. Seyyid b. Muhammed b. Ebû Sa'de), Riyad 1403/1983.

İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebü'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali (ö. 597/1201), *Garîbü'l-hadîs* (nşr. Abdulmutî Emîn el-Kal'acî), I-II, Beyrut 1985.

-----, *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, I-XVIII, Beyrut t.y.

İBNÜ'L-KELBÎ, Ebü'l-Münzir İbnü's-Sâib Hişâm b. Muhammed b. Sâib el-Kelbî (204/819), *Cemheretü'n-Neseb* (thk. Naci Hasan), Beyrut 1986.

İSFAHÂNÎ, Ali b. Hüseyin b. Muhammed Ebü'l-Ferec (ö. 357/967), *el-Eğânî* (şrh. Abdülemir Ali Mihenna, Semîr Cabir), I-XXIV. Beyrut 1986.

KAL'ACI, M. Ravvâs, "İslâm Hukukunda Meslek Edinme ve Bu Konudaki Hükümler" (trc. Adem Esen), *İlim ve Sanat*, XXX (Ankara 1991), s. 46-58.

KALLEK, Cengiz, *Asr-ı Saâdette Yönetim-Piyasa İlişkisi*, İstanbul 1997.

KILIÇ, Recep, “İslâm ve Çalışma Üzerine Felsefî Bir Değerlendirme”, *AÜİFD*, XLI (Ankara 2000), s. 117-136.

LAHBABÎ, Muhammed Aziz, *Kapalıdan Açığa: Milli Kültürler ve İnsani Medeniyet Üzerine Yirmi Deneme*, Ankara 1996.

MACÎT, Mustafa, “Çalışmayla İlgili Tutumlar, Zihniyet ve Din”, *EKEV*, IX/23 (Ankara 2005), s. 255-270.

MARSHALL, Gordon, *Sosyoloji Sözlüğü* (çev. Osman Akınhay, Derya Kömürçü), Ankara 1999.

MÂTÜRÎDÎ, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd (ö. 333/944), *Kitâbü't-Tevhîd* (thk. Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi), Ankara 2003.

MÂVERDÎ, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb (ö. 450/1058), *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn* (thk. Mustafa es-Sakkâ), Beyrut 1988.

MENGÜŞOĞLU, Takiyettin, *Felsefî antropoloji : insanın varlık yapısı ve nitelikleri*, İstanbul 1971.

MEVSİLÎ, Ebû'l-Fazl Mecdüddin Abdullah b. Mahmûd b. Mevdud (ö. 683/1284), *el-İhtiyar li-ta'lili'l-muhtar* (thk. Ali Abdülhamid Ebû'l-Hayr, Muhammed Vehbi Süleyman), I-V, Beyrut 1419/1998.

MUHÂSİBÎ, Ebû Abdullah Haris b. Esed (ö. 243/857), *el-Mekâsib* (thk. Abdülkadir Ahmed Atâ), Beyrut 1987.

MÜSLİM, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsabûrî (ö. 261/875), *el-Câmi'u's-Sahîh*, I-V, İstanbul 1981.

NESÂÎ, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Ali b. Şu'ayb (ö. 300/915), *Sünenü'n-Nesâî*, I-VIII, İstanbul 1992.

NESEFÎ, Ebû'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed el-Hanefî (ö. 508/1115) *Tebssiratü'l-edille* (thk. Claude Salame), I-II, Dımaşk 1993.

RÂGİB el-İSFAHÂNÎ, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal (ö. 502/1108), *ez-Zerî'a ila mekârımı's-şeri'a* (thk. Ebû'l-Yezîd el-Acemî), Kahire 1985.

-----, *Müfredātu elfâzi'l-Kur'ân* (thk. Safvan Adnan Davudi), Dimaşk 1992.

RÂZÎ, Ebû Bekr Muhammed b. Zekeriyâ (ö. 313/925), *Muhtârü's-sihâh* (thk. Mahmûd Hâtır), Beyrut 1995.

SAMED, Vazih, *es-Sinâ'a ve'l-hiref 'inde'l-'Arab fi'l-'asri'l-câhili*, Beyrut 1981.

ŞEYBÂNÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Hasan b. Ferkad el-Hanefî (ö. 189/805), *Kitâbü'l-Kesb (Risâletân fi'l-kesb*'in içinde)(thk. Süheyl Zekkâr), Beyrut 1417/1997.

ŞEYZERÎ, Ebü'n-Necîb Celâleddin Abdurrahman b. Nasr (ö. 774/1372), *Nihayetü'r-rütbe fi tâlibi'l-hisbe* (thk. Muhammed Mustafa Ziyâde), Kahire 1936.

TABERÂNÎ, Ebü'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb el-Lahmî (ö. 360/971), *el-Mu'cemu'l-kebîr* (thk. Hamdi Abdülmeccid Selefî), I-XXV, Beyrut t.y.

ZÜBEYR b. BEKKÂR, Ebû Abdullah Zübeyr b. Bekkar b. Abdullah Zübeyr b. Bekkâr (ö. 256/870), *Cemhertü nesebi Kureyş ve ahbârihâ* (thk. Mahmûd Muhammed Şakir), Cidde 1961.

RESUME

Similar to each period of human history, in the Prophet Muhammad's time, there were products and service required by the individuals and society. They were produced by an activity of work and by the crafts which were professional branches of this activity. These professions were foundation of the society's socioeconomic existense. They were a necessary element of the daily life. Some of these professions had an interregional or international importance regarding their products and service. There were also some regional and local occupations which supplied society's minimum necessities at least. Beyond this, by the influence of some geographical and social factors, some professions were praised by some tribes. These professions drew greater attention, while some professions were degraded by society. These professions grew in the Jahiliya's community. However their transmutation, transformation and formation actualized in Islamic period under the guidance of Islamic principles including professional ethics. This process continued even after Prophet's period.

РЕЗЮМЕ

Подобный каждому периоду человеческой истории, во время Пророка Мухаммеда, были потребляемые людьми и обществом товары и обслуживание. Они были произведены деятельностью работы и ремеслами, которые были профессиональными ветвями этой деятельности. Эти профессии были базой социально-экономического существования общества и необходимым элементом ежедневной жизни. Некоторые из этих профессий имели межрегиональную или международную важность относительно их продуктов и обслуживания. Было также немного региональных и местных занятий, которые поставляли минимальные потребности общества по крайней мере. Вне этого, влиянием некоторых географических и социальных факторов, некоторые племена дали предпочтение некоторых профессий. Эти профессии росли в сообществе Джахилия. Однако их превращение, преобразование и формирование реализовалось в Исламский период под руководством Исламскими принципами, включая профессиональную этику. Этот процесс продолжался даже после периода Пророка.